

Zdravko Duša

POKRAJINA MED BITKAMI

Ta knjiga se je nameravala začeti z odlomki iz *Zgodovine Tolminskega*, ki jo je leta 1882 objavil dr. Simon Rutar. Zdelo se je nekako smiselno, a se je potem obrnilo po svoje. Ko so se nalagale dolge in grozne strani in poglavja o verjetno najpomembnejšem dogajanju tolminske zgodovine, soški fronti med prvo svetovno vojno, so se mi med prebiranjem enega ključnih del o tem času, *Koraki skozi meglo* dr. Vasje Klavore, začela odpirati druga vrata v knjigo. Ne le zato, ker je to tudi moj vstop v srce Tolminske in natanko vem, o čem govori, mi je ob opisu pogleda, ki se odpre, ko okrog desnega ovinka pod Mengorami zapeljete nad Volče in se v širokem posnetku izriše domačija pod cesto, za njo vas in niže pod vasjo, na desno, sveti Danijel, potem se pa v plasteh nalaga ozadje, vse dlje in vse više, preko polj in hribov in gora do oblakov, ki jih je najbrž videti tudi iz Bohinjskega kota, postalo jasno, kako je prostor te ožje Tolminske mogoče zaobjeti z enim samim pogledom, in so meje, ki sem jih iskal med zlaganjem in odmetavanjem zapisanega, tukaj kot na dlani. Bolj sežeto se tega ne da orisati. Predvsem pa je nemogoče lepše, kot je to storil Klavora, združiti v par odstavkih krajino in zgodovino z izročilom in značajem ljudi, ki to živijo, in se tako iskreno veselijo njihove družbe. Simonu Rutarju pa je pripadel dolžni uvod k njegovi zgodovinski študiji.

Tolminski kotlini je potrebno po logiki zapisanega dodati še del med Bučenicco in Modrejem do Mosta na Soči, opisi iz prve svetovne vojne so se proti zahodu potegnili čez Kozmerice in Sela ter po robu Tolminskega mostišča zajeli Kozaršče, Čiginj in Volče z Mengorami na sredi, na vzhodno stran pa seveda polja ob Idrijci do Trebuše, grape in strmine ob Bači in Šentviško planoto. Puntarje in literate je dal predvsem ta konec.

Tisto, kar danes velja za tolminski značaj, ni zapisano od Tolminca izpod Petelinca, ampak je nastalo levo od Tolminke in Soče. Ivan Pregelj je Mostar, Saša Vuga iz veljavne in ugledne družine tudi, Ciril Kosmač si je značaj izoblikoval malo više ob Idrijci, na Slapu: ni bil veljavnega rodu, tako kot tudi Pregelj ne, a je v bukovski kajži dobil nauk o univerzalni veljavnosti človekovega ponosa. Na koncu se je literarna pokrajina brez posebnega načrta skoraj ujela z mejami današnje tolminske občine.

Od besedil je iz temin časa najprej priplavala *Riba Faronika*. Prvikrat so jo zabeležili v Podmelcu 1886. leta in je zaslovela kot vir preučevalcem slovanskih, širše indoevropskih in celo neevropskih mitov o stvarjenju. Tri različice so še bile zapisane, vse v Podmelcu, kjer so pozno v dvajseto stoletje bajali o velikanski ribi, ki prenaša naš svet na hrbtu: če bo udarila z repom, nastane potres, če se bo potopila, se bo z njo potopil ves svet. Za neizprosno pogansko kreaturo priplava Jezus in vsesplošnemu uničenju postavi meje: loči ljudi na tiste, ki so pogube vredni, in one, ki si je ne zaslužijo. Smo v samem jedru trčenja poganškega in krščanskega sveta, pri rojstvu milosti, ki je z upanjem začela svoj pohod v svet in zgodovino.

O ribi Faroniki je dal Ivan Pregelj premišljevati junaku svojega romana *Plebanus Joannes*, Janezu Potrebuježu, o katerem tolminska farna kronika beleži, da je v farovžu ob cerkvi Marijinega vnebovzetja – tisti, o kateri poje pesem *V Tmini tam na ilovci* in ubeseduje legendo o cvetu, ki se vsako dobro leto razcveti ob kipu Marije na pročelju – opravljal službo vikarja celih štirideset let, od 1516 do 1556. To je čas, ko je Tolminsko prizadela kuga, kar je seveda primeren izziv za spraševanje o grehu in kazni: zakaj morajo mreti vsi in vsepoprek? Srednje dolg roman (izšel 1921) s prizorišči med Tolminom in Volčami, kjer je župnikoval Plebanusov zoprnik in nemoralni antipod de Menezeis, vzpostavlja Tolminca, ki se mu zmeraj znova zalomi zaradi neskladja med tem, kar doživlja, in onim, kar bi moral verjeti, med vestjo in spoznanjem, med načelnostjo in posledico, med mesenostjo telesa in posvečenostjo duha. Razcep, ki ga Pregelj vsadi tudi kmetu Andreju Laharnarju na Šentviški gori, da se mukoma prebija med vero v božjo previdnost in osebnim imperativom k uporabi v romanu *Tolminci*, in ga bo, kot bomo videli pozneje, obudil Ciril Kosmač v mukah kmeta Temnikarja, postavljenega v vlogo razsodnika med nemoralnim preživetjem in moralno držo za ceno lastne in tujih smrti.

Veliki tolminski kmečki punt je osrednje emancipatorno dejanje v zgodovini deželice. Okrutnosti tolminskega grofa so bile stalno obnavljajoča se tema ljudskih pripovedi, ki so gospodarje s Kozlovega roba kaznovale s peklom, ker je zaradi beliča pustil zginiti kmeta v kleti, ali pa so mu privoščile, da so ga živega požrle uši. Potem pa je 1713 pohod tolminskih kmetov, ki so se zbrali na Mengorah in se odpravili reševat po krivici zaprte rojake iz goriške ječe, dvignil v upor Brice, pljusknil na Vipavsko in se razlil po Krasu do Devina. Uporniki so ustanovili kmečko zvezo, vznemirili so se idrijski rudarji – skratka, zgodila se je prekucija, ki so jo junija zadušile šele posebne enote nemških vojakov in krajišniki iz Karlovca. Vojaške patrulje so lovile osumljene kmete, nad sto jih je okusilo goriško grajsko ječo, leto dni po zadužitvi punta je dalo glavo na tnalno na trgu pred goriško cerkvijo enajst tolminskih kmetov. Davki, kazni, odvzemi premoženja in poostren nadzor so še dolgo stiskali uporne kraje. Freske v cerkvi Marijinega vnebovzvetja v Podmelcu (verjetno iz leta 1718), ki osupnejo z upodobitvami krutih muk pogubljenih duš v peklu, naj bi bilo navdihnili prav mučno vzdušje popuntarske represije v teh krajih. Dvajseto stoletje odkrije punt kot nacionalno, socialno, etično ali preprosto zgodbarsko vznemirljivo temo. Epsko poglavje tolminske zgodovine je obdelal France Bevk: *Iskra pod pepelom*, *Iz iskre požar*, *Tolminski punt* in *Pravica do življenja* – slednjega je z enakim naslovom dramatisiral Janez Dolenc. Alojzij Remec je napisal roman *Veliki punt*. V poeziji najbolj slovi ciklus sonetov Alojza Gradnika *Tolminski punt*, njegov briški rojak Zlatko Kaučič je skoraj sto let pozneje temo z enakim naslovom prelil v eksperimentalni jazz, skladatelj Ubald Vrabec je napisal opero *Tolminski puntarji*, odmeval je pri kantavtorju Izotoku Mlakarju in postal tema stripovske obdelave (italijanski avtor Remigio Gabellini), likovno so ga upodobili Tone Kralj, Riko Debenjak, Rudi Skočir, kipar Boštjan Kavčič, Tolminec po rodu, ki je punt ob tristoletnici ovekovečil s skulpturo sredi Tolmina, v tej knjigi pa je predstavljen z eno najnovejših upodobitev ribe Faronike, Silvestru Komelu in v Tolminu rojenemu Ivanu Čargu je bil motivno izhodišče. Vladimir Kavčič je pripoved v *Pustoti* napeletel okrog pregnane tolminske puntarske družine, ki se je naselila nekje med cerkljanskimi in žirovskimi hribi. Najbolj znano literarno podobo pa je puntu dal Ivan Pregelj s *Tolminci*, ki sta jim sledila še romana *Štefan Golja in njegovi* in *Zadnji upornik* in priljubljena novela *Matkova Tina*. Pregelj je roman sprva, ko je v nadaljevanjih izhajal v reviji Dom in svet,

naslovil *Tlačani*, v *Tolmince* ga je prekrstil šele za knjižno izdajo in tako ustvaril – ali pa preprosto povzel: po dveh stoletjih so bili »Tolminci« generično poimenovanje za puntarje – kolektivni subjekt, nepredvidljiv, ko je treba računati na lojalnost, dosleden, kadar gre za njegove pravice. Iz dvorane goriških deželnih stanov gledani so Tolminci problematična, trmasta, v svoj prav zaverovana skupnost. Enako jih v *Znamenjih na nebu* oriše France Bevk: goriški zmagovalci nad patriarhom po zavzetju Tolmina namesto pričakovane vdanostne izjave od novih podložnikov dobijo lekcijo iz krute resničnosti. Znal pa se je Pregelj ob svojih rojakih tudi razgovoriti in posneti njihov humor, kot v zgodbi zdravnika Antona Muznika, prav tako resnične osebe, Mostarja po rodu, ki je v drugi polovici 18. stoletja raziskoval in popisal *Goriško podnebje*.

V drugi polovici devetnajstega stoletja se Tolmin zbudi v nacionalno vrenje. Nedaleč stran je bil doma Simon Gregorčič, tako rekoč domačin, v tistem času ikona in povezovalna osebnost slovenskega nacionalnega preporoda (ki je že kot dijak tudi nastopil s svojo prigodnico na eni od bésed v tolminski čitalnici), v kraju samem pa so se prav v tistem obdobju službeno zvrstili Peter Kozler, Jovan Vesel Koseski, Karel Lavrič in Henrik Tuma, pomembni sooblikovalci slovenske nacionalne zgodovine in – eni bolj, drugi manj – tolminskega življenja. Kozler je tu zaključeval delo na prvem zemljevidu slovenskih dežel in že zbiral naročila, o tem priča njegov jezni dopis s pritožbami zaradi posega vojaškega sodišča na Dunaju, ki je zapečatilo poskusne odtise in tiskarske plošče. Karel Lavrič, občutljiv značaj, je v tolminskem obdobju doživel osebnostno krizo, se iz katoliške spreobrnil v protestantsko vero in razočaran v ljubezni poskušal narediti samomor – Tolmincem pa ustvaril čitalnico. Ko je odhajal iz Tolmina, mu je anonimen »goriški gimnazijalec« napisal vznesen sonet v slovo; za skromnim podpisom se je skrival Simon Gregorčič. Kakšno je bilo videti trško življenje, zabavno popiše Henrik Tuma. Ne da bi se sam pri tem zabaval, saj je bil resnoben, ob tem vase zagledan, a intelektualno prodoren in strog. Burkaštvo trških veljakov, njihova vsiljiva domačnost in službena neodgovornost potegneta ostro ločnico med Tolminom, njegovimi veljaki – to mešanico Furlanov, Italijanov in tudi Krajncev ter Hrvatov, ki so jih v kraj prinesle upravne službe, klerikov, pravdnikov in uradništva, pa pri njih službujočih domačinov, oblastnega transferja s pripadajočimi malimi privilegiji in urjenjem v jezičnih spretnostih in nastopaštvu, kar je med Tolminci povzdignilo in izmojstrilo histrioničnost – in okoliškimi

vasi, kamor se je hodil navduševat nad naravnim prebivalstvom in njegovim klenim jezikom: tu je videl pravi potencial in oporo za nastajajoči narodni projekt. (Zanimivo – ali značilno? – pa je, da domačin Ivan Kuk, ki je v celovškem Prijatelju priobčil »povedko« *Dantova jama*, to isto Tolminsko nekoliko patetično vidi kot neodrešeno divjino; pogled z vrha Migočca na gorenjsko stran mu vablljivo odkrije prostrane lepote gorá in blejskega jezera z narodnobudniškimi veličinami vred, ko se ozre v domačo globel, pa tam kot oskubljena senena *lonca* temačno čepi Kozlov rob in za njim zanikrna mlaka, in še to je potrebno od časa do časa polniti, ker nima zmeraj dovolj vode.) Tuma je opremljen z znanjem in odličnim spominom, ne manjka mu niti strasti in empatije, njegov pripovedni dar je bil nedvomen in tako je tolminsko poglavje njegove avtobiografije duhovita analiza tolminskega miljeja.

Prihod železnice leta 1906 in desetletje pozneje svetovna vojna spremenita vse. Več kot petdeset let je moralo miniti, preden so se začeli urejati njeni ostanki in vtisi o njej. Danes je zgodovinskih besedil, dokumentov in osebnih pričevanj za manjšo knjižnico, za opise tolminskega mostišča je najbolj zaslužen Vasja Klavora, ki je v že omenjenih *Korakih skozi meglo* združil pričevanja domačinov in vojaško zgodovino. V naši knjigi je izbranih pet različnih pogledov na strašni kraj. Nemški častnik Erwin Rommel suho analizira dejstva in vidi tolminsko okolico kot fizični prostor s kotami in položaji, bojišče, po katerem se pogled trudi v realni okolici razbrati tisto, kar je zarisano na vojaškem zemljevidu. Prva avstrijska vojna dopisnica Alice Schalek, bolj ali manj varno dvignjena nad prizorišče, povzema ta vojaški pogled, a ga že skuša z besedo pričevalke oživiti, dati vojaškim terminom konkreten pomen, doživljaj in človeške postave. Z bojišča med domačine vstopimo v dnevniških zapiskih slovenskega vojaka Jakoba Prešerna, udeleženca najhujših bojev na soški fronti tiste usodne dni in noči oktobra 1917. Njegov popis srdite dvanajste soške bitke je vojaško stvaren, ko pa pride v vaško hišo, stopimo z njim med domače ljudi, ki mu ne bi odprli vrat, če bi bil German in tujec. Ko odide Prešeren naprej, praznit osvojene furlanske vinske kleti, se približa svetolucijski župnik Ciril Munih, kronist Mosta na Soči in okoliških vasi, in naslika medvojno življenje vaške skupnosti, ljudi, ki niso prišli mimo in ne bodo šli, ko bodo bitke odgrmele, ampak so na svoja ramena vzeli breme vojne in ga nosijo, kakor se nosi nemila usoda, opisi se sestavljajo v fresko, na kateri vrvi vojaštva in se treski padajočih

granat izmenjavajo z zvoki harmonike, krute usode tistih, ki jih je zadelo, s petjem ob bokalu vina pozno v noč in z grozo pred odhodom v begunstvo. Tukaj se pripoved o vojni odlepi od beleženja vtisov in se pri Cirilu Kosmaču seli v svojo četrto, literarno inkarnacijo in slike iz realnosti dvigne v zgodbo o rodu in družini na rezilu zgodovine.

V Javorci je za vojaki ostala lesena cerkvena, pobarvana in poslikana v živih barvah dunajske secesije, ki jo je leta 1916 padlim sobojevnikom v spomin izrisal dunajski arhitekt Remigius Geyling in so jo postavili njegovi tovariši. Avstrijski topničar Oskar Kokoschka je ujel Tolmin v svojo beležnico. Slovenski slikar Ivan Vavpotič je dokumentiral dogajanja na fronti in v zaledju. Svoje talente so serijam razglednic Vojska v slikah radodarno posojali Maksim Gaspari, Hinko Smrekar in Anton Koželj, prav *Soči* in druge Gregorčičeve vzpodbudne in narodnubudne pesmi so pogosto dajale navdih ali nadgradnjo ilustracijam kartic za dopisovanje na fronto. Fran Tratnik je, sicer v Ljubljani, ustvaril nekaj ekspresivnih risb beguncev iz krajev, ki jih je dobro poznal iz predvojnega službovanja.)

Prešeren in Munih omenjata velika pričakovanja lokalnega prebivalstva, ki se je veselilo razpada osovražene Avstro-Ogrske in na obzorju videlo nacionalno osamosvojitve v prihajajoči državi južnih Slovanov. Namesto tega so opustošene kraje zasedli Italijani, Tolmin dvajsetih in tridesetih let in tudi umetnost tega prostora pa zaznamujejo občutek zgodovinske krivice, neposredne grobosti Mussolinijevega fašizma, genocidna politika zanikanja jezika in kulture. Sonetni cikel Alojza Gradnika o tolminskem punktu se razkrije kot pravzaprav programsko besedilo, klic k narodnemu odporu skozi upesnitev zgodbe o uporabi dobri dve stoletji pred tem. V tukajšnjem izboru objavljen sonet *Štefan Golja očetu Simonu Golji* povzema frustracijo tistega časa. Enako velja za soneta z naslovom *Tolmin*. V Tolminu je Gradnik kot sodnik tudi bival, a zelo kratko – dober mesec, potem ko se je po začetku prve svetovne vojne odšel iz Gorice, kasneje je odšel naprej v Cerkljo. (Drugi pesnik, ki je nekako ob istem času zapisal pesniško vinjeto Tolmina z enakim naslovom, Srečko Kosovel, je sem zahajal po povsem drugih opravkih: njegova idejna tovarišica in intimna ljubezen, Fanica Obid z Bukovega, je bila dijakinja tolminskega učiteljskega.) V zvezi s punktom ga je vznemirjal družinski priimek, za vsako ceno je hotel dognati, da mora biti v sorodu z Ivanom Gradnikom, ki je po takrat znanih dokumentih veljal za vodjo punta. Puntarski cikel je zato zastavljen mobilizacijsko, kot mani-

fest in opomin z jasno dramaturgijo, retoriko, z ritualiziranim naštevanjem slovenskih krajevnih imen, ki jih je poitalijančevanje grozilo izbrisati, in italijanskih priimkov, kot opomin o dolgi zgodovini podrejanja. Podobne zastrte ali neprikrite prijeme najdemo v upodobitvah svetopisemskih motivov slikarja Toneta Kralja, ki je sodeloval pri obnovi primorskih cerkva, porušenih med prvo svetovno vojno. Slovanska blagovestnika Ciril in Metod na desni strani prezbiterija cerkve v Volčah pri Tolminu se, kot ugotavlja Egon Pelikan, spogledujeta s Petrom in Pavlom na levi in tako postavljata univerzalizem katolištva in partikularizem slovanstva/slovenstva znotraj njega na isto raven. Kristusovi zasmehovalci in morilci na svetolucijskem (Most na Soči) *križevem potu* so očitne karikature Mussolinijevih jurišnikov, oblečeni v barve italijanske zastave in pokriti z značilnim fašističnim fesom, v cerkvi svetega Vida na Šentviški gori pa njegova značilno razkoračena postava nastopa v vlogi nadzornika pri bičanju nemočnega svetnika, nad katerim se znašata mučitelja z očitnimi znamenji nacističnega in fašističnega vojaka.

V tistem času stopa na literarno prizorišče Ciril Kosmač: narodnjaško vzgojen, intelektualno briljanten, razredno deprivilegiran, predvsem pa umetniško najbolj nadarjen tolminski avtor dvajsetega stoletja je že kot dijak našel povezavo z nacionalističnimi tigrovci in kmalu tudi padel v roke policijskim preiskovalcem, po obsodbi (in oprostitvi zaradi mladoletnosti) na procesu v Rimu pa je pobegnil čez mejo v Jugoslavijo. Tako kot v Podmelcu rojeni Ivo Šorli in Ciril Drekonja z bližnjih Temljin je delil usodo primorskih intelektualcev, ki so se umaknili v nacionalno matico. Šorli je bil na začetku dvajsetih, ko je nastalo njegovo »pismo rojakom«, pravnik z urejeno notarsko eksistenco in uveljavljen pisatelj skoraj izpisanim opusom, mojster erotične proze. Drekonjev in Kosmačev opus se po letu 1930, ko sta se znašla v Jugoslaviji, šele začneta oblikovati in sta, razumljivo, motivno precej vezana na Tolminsko, njen kmečki življenjski in vaški okolje; Drekonja je ob lastnem pisanju zbiral in izdal tudi ljudske pravljice s Tolminskega. France Bevk, ki je videl svoje poslanstvo v vztrajanju in političnem ter literarnem delovanju med Primorci, pa je v času stopnjevanega nasilja v eni najboljšežnejših kronik tolminske zgodovine, romaneskni trilogiji *Znamenja na nebu*, opisal Tolminsko 14. stoletje, zaznamovano z boji med Oglejem in goriškimi grofi.

Pisatelj in novinar Janko Perat, ki je obdelal tudi druge prigode Primorcev pod Italijo (prekomorski borci iz Afrike), je po vojni v bolj žanr-

ska izpeljanem romanu *Golo upanje* obudil dogajanje na tolminski meji med Italijo in Jugoslavijo, kjer se je politika prepletla s tihotapsko folkloro, da je po spletu okoliščin postala tudi vohunska in narodnoobrambna dejavnost. Obdobje zaključuje arestantsko razigrana, a potem, ko izvemo za iztek, resnično žalostna pesmica Simona Kosa, obtoženca na drugem tržaškem procesu. Mladi tigrovec se je prisrčno in prostodušno požvižgal na veličino svoje protidržavne dejavnosti in jo umestil med tihotapske, pretepaške in druge prekrške, zaradi katerih so njegovi vrstniki sedeli po drugih celicah. In se veselil tega, kako bodo po izpustitvi spet zganjali svoje norčije. Štirinajstega decembra 1941 so ga obsodili na smrt in po spominih Dorčeta Sardoča je bil med četverico edini, ki tega ni mogel dojeti in je po izreku sodbe prejokal vso noč do zore, ko so ga odpeljali na strelišče.

Ljudska pesnica Pavla Leban enako neposredno poroča o splošnem stanju duha, etike in zavesti v času, ko se je pasivni odpor razvil v partizansko delovanje. Kosmačeva umetniška obdelava iste tematike je dala enega osrednjih besedil iz časa druge svetovne vojne, *Balada o trobenti in oblaku*. Notranji boji Jerneja Temnikarja, postavljenega pred izbiro neogibnega žrtvovanja, nas peljejo nazaj do Janeza Potrebuježa. Oba, postarnega kmeta in dušnega pastirja, vidimo stati izgubljena sredi tolminske pokrajine, oropana varne lupine farovža in toplega zavetja družine in kmetije, neznatna črva pod plečato gmoto Krna si morata izbrati, izboriti in naložiti breme lastne človečnosti.

Balada o trobenti in oblaku je začela v reviji Naša sodobnost izhajati leta 1956, le tri leta po tistem, ko je Kosmač v *Pomladnem dnevu* osebno, družinsko in vaško zgodbo zaokrožil okoli bistvenih dogodkov 20. stoletja: prve svetovne vojne, propada Avstro-Ogrske, fašizma, protifašističnega odpora in narodne in družbene osamosvojitve. Intelektualec, ki je iz zadušljive fašistične Italije pobegnil v svet, bil pisatelj, novinar v Franciji in Angliji in se vrnil z osvobodilno vojsko, je preobilico zgodovine na majhnem ozemlju strnil in v ne preveč obsežnem besedilu izpisal veliki tekst o Tolminski.

Opis iz romana *Opomin k čuječnosti* Saše Vuge tematizira temnejše ostanke in nerazrešene račune, ki jih pusti za sabo vojna. Težko bi za svoje senčne postave našel primernejši kraj kot Mengore, »ta mali hramček med gorami«, zbirališče tolminskih puntarjev pred pohodom nad Gorico in Marijino goro iz reportaž Alice Schalekove. Če bi med prvo

vojno trupla zlagal k truplom, bi ta hribček bil premalo za takratno smrt, reče ena od senc v Vugovem romanu. Toliko je bilo tu pobitega vojaštva. Še bomo mengorski grič srečali nekaj strani naprej, v pesmi Lojzke Bratuž, ki povzema povojno obdobje: cerkev na vrhu je obdala nekakšna gluha loza, ni potrebno biti vernik, da dojamete to odsotnost božjega in pričakovanje, kdaj se bo plamenček vere in smisla znova razgorel in privabil romarje. Bil je čas obračuna z vero in duhovniki – *Moje celice* Jožka Kraglja, na javnem procesu leta 1949 v tolminskem gledališču obsojenega na smrt (pozneje so mu kazen spremenili v zaporno), govorijo o tem.

Onkraj meje, v Furlaniji, je to zbuvalo občudovanje, kot pove odlomek iz romana Piera Paola Pasolinija: država, ki si je drznila vzeti moč duhovnikom in posestnikom, je izza hribov na vzhodu žarela kot socialistični raj. Deziluzija za kmečke fante, ki so s precejšnjim tveganjem prebegnili vanj, ne bi mogla biti bolj neposredna, kot je bila prva noč v tolminskem zaporu. Tostran je mlade fante enako močno potiskala proti italijanski meji predstava, da se tam čez cedita med in mleko.

Med povojnimi besedili se je znašla tudi popevčica *Mala Tolminka*. Šele po prelomu tisočletja je postala šlager v tako izpetem pomenu besede kot njena melodija in predvsem besedilo, po ničemer posebno, razen po verzu, ki med drhtenje in naravne lepote tako prostodušno umesti tovarne in jih prižge v zvezdni večer: kratek pomežik industrializaciji ob njenem vstopu v tolminsko kotlino. Med vojnama v Tolminu rojeni Onelio Supplizi je kakšno desetletje pozneje nostalgичno zapel podobno hvalnico tukajšnjim lepotam. Riko Debenjak in France Pavlovec sta zapustila manj sentimentalni pričevanji.

Prava pesnica Tolmina pa je seveda Ljubka Šorli Bratuž. Tolminka po rojstvu, med vojnama poročena v Gorico, kjer je izgubila moža, pevodjjo Lojzeta Bratuža – fašisti so ga prisilili, da je izpil strojno olje, zaradi česar je umrl –, sama pa kasneje prestajala najhujša mučenja v tržaškem zaporu. Njene idilične tolminske slike v verzih zaključujejo poldrugo stoletje, ko so pesniki in pesnice pesemsko posodo polnili z domoljubnimi sporočili, občutki hrepenenja, krivde in hvaležnosti ali slavili harmonično scenerijo obsoške pokrajine. – Na svoji terasi v Bazoviški ulici je tisti čas dijake učiteljišča in kasneje gimnazije v neskončnih pogovorih kvaril skladatelj in profesor Makso Pirnik, iz rok v roke so šle knjige iz njegove bogate in sproti dopolnjevanje knjiznice, tu so si

profil in nazor oblikovali Rudi Šeligo, Dane Zajc, Evgen Bavčar, Aldo Kumar in seveda Boris Jukić, edini pravi povojni prispevek Tolmina k slovenski prozi; njegova novela *Klavir* obnavlja resnično zgodbo skladateljevega prihoda v obsoško mestece, suhi duh tistega časa. Drugi molčeči mož iz iste zbornice, slavist in etnolog Janez Dolenc, je v desetletjih profesorjevanja gnal dijakinje in dijake, da so prečesali tolminsko krajino in izbrskali ljudske pripovedi tudi tam, kjer jih ni bilo več; manjši del njegove zapuščine je izšel, večina pa še čaka obdelavo. Spominsko-kulinarični *Ostružki* Helene Čujec Stres so generacijo pozneje vzhajali v istih šolskih prostorih. Akademski slikar Ljubo Brovč je zapustil nekaj izrazitih likovnih upodobitev starega Tolmina, naslikanih v popoldanskih urah, po uvajanju srednješolske mladeži v likovni svet. V soteski Tolminke in ob Soči je tačas slikar Rudi Kogej nabiral pljučnice in lovil odtenke obeh vodá, ki sta mu prinašali spodobna naročila, a tudi nejevoljo zaradi ujetosti v vedno isti motivni krog: če jim je toliko do vode, naj si jo doma naliijejo v flašo, je bilo njegovo pogosto reklo. V osnovni šoli je ljubezen do klarineta odkrival Uroš Rojko. Zapisi, ki jih je ob istem času po Volčanskih Rutih južno od Tolmina delal etnolog Pavel Medvešček, pa so petdeset let kasneje vznemirili ne le Tolminsko, ampak so celotni Sloveniji razkrili, da se je pod površjem tega dogajanja poslavljalo več stoletij staro verovanje s svojimi pravili, organizacijo in nazorom.

Po osamosvojitvenih praskah leta 1991 se v Tolminu zapre vojašnica, kar ni majhen rez: vojaštvo je pomembno sooblikovalo trg. Dokumentarni zapis Miloša Batistuta o preoblačenju pobeglih vojakov je, ob kančku literariziranega humorja, postal duhovita in človeška metafora za levitev kraja iz uniformiranega v civilno življenje.

V tretje tisočletje stopi Tolmin kot filmsko prizorišče. Leta 2001 se v *Kruhu in mleku* Jana Cvitkoviča odvije tolminska zgodba, posneta po tolminskih ulicah in lokalih, z živimi liki mestnega undergrounda. Besedila domače glasbeno-performerske skupine Tminski madrigalisti, napisana in uglasbena nekako v tistem času, upevajo tega duha, ki ostaja zvesto lokalno zasidran in presnavlja grofovsko-puntarsko tradicijo skozi parodijo in persiflažo. Pisana poezija se medtem ozre po vzhodnih vzorih in se očisti v triverzne haikuje. V Tolmin jih je prinesel Dimitar Anakiev, potem ko je odložil uniformo vojaškega zdravnika, pesnik in glasbeni pedagog Jože Štucin je z leti tu vzpostavil mednarodno stičišče

mladih haiku pesnikov. Scenerija se je osamosvojila, tegobna zgodovina je trenutno navzoča le še kot najdba, kot vtis, ali kot zgodba za tujca, ki prihaja kot turist. Uživanje, použivanje in igra, bi lahko rekli ob pripovedi Andreja Lupinca. Narava in spektakel se, tako kot vso zgodovino, izmenjujeta na tej ravnici pod Gradom in v soteskah in gorah tolminske krajine, ki jo zgodovina največkrat ugleda le takrat, ko se »... vzdigne zelena raketa, ki s slepečim sijajem razsvetli področje napada,« kot bi zapisala Alice Schalek.

ZAHVALE

Hvala vsem, ki so odkrivali vire, prispevali zamisli, usmerjali nastajanje tega izbora. Branko Marušič na prvem mestu, Tolminski muzej, posebej Marko Grego, tolminska Knjižnica Cirila Kosmača, Občina Tolmin, vsi, ki so se odzvali z besedili, a jih je nastajajoči koncept pozneje pustil ob strani, dediči objavljenih avtorjev in še mnogi, pri katerih potrkaj ob takem delu. Prav posebno zahvalo dolgujem projektu EU Druge besede / Other Words, ki mi je omogočil končno redakcijo in pisanje spremne besede na rezidenci v Bitoli septembra 2016.